

Lerdalen/Gäddeholm

Sanering vid nedlagd tegelindustri

Arkeologisk antikvarisk kontroll

Irsta 380:1
Gäddeholm 2:24
Irsta socken
Västerås kommun
Västmanland

Christian Gatti

Lerdalen/Gäddeholm

Sanering vid nedlagd tegelindustri

Arkeologisk antikvarisk kontroll

Irsta 380:1
Gäddeholm 2:24
Irsta socken
Västerås kommun
Västmanland

Christian Gatti

Utgivning och distribution:
Stiftelsen Kulturmiljövård
Stora gatan 41, 722 12 Västerås
Tel: 021-80 62 80
Fax: 021-14 52 20
E-post: info@kmmmd.se

© Stiftelsen Kulturmiljövård 2013

Omslagsfoto: Undersökningsytan med en del av husgrunden. Fotograferat från söder av Christian Gatti.

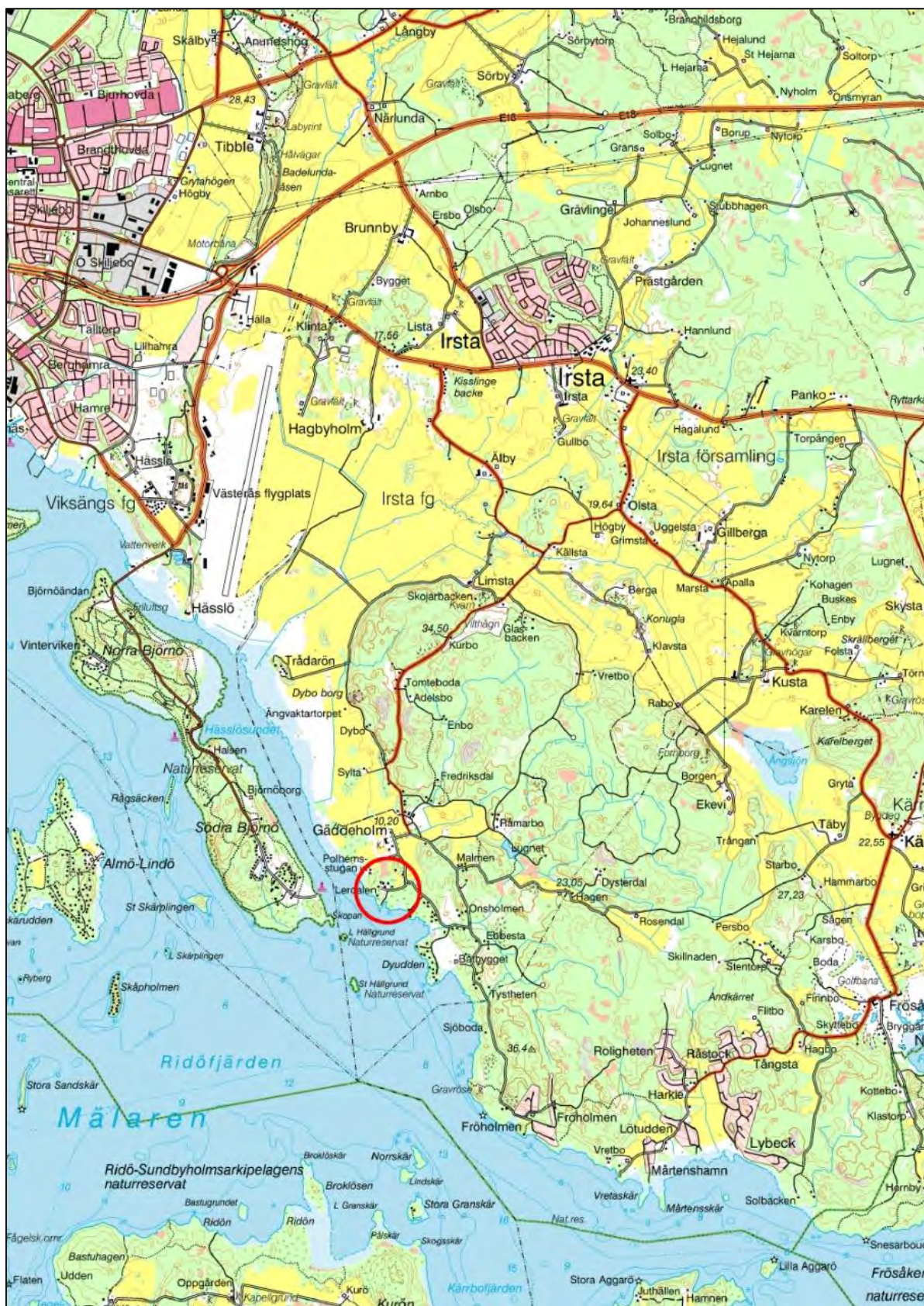
Kartor ur allmänt kartmaterial © Lantmäteriet. Ärende nr MS2012/02954.

ISBN: 978-91-7453-269-2

Tryck: Just Nu, Västerås 2013.

Innehåll

Sammanfattning.....	5
Inledning.....	6
Topografi och fornlämningsmiljö	6
Målsättning och metod	7
Genomförande	8
Avvikelse	9
Undersökningsresultat.....	9
Tolkning och utvärdering	13
Referenser.....	14
Kart- och arkivmaterial	14
Otryckta källor.....	14
Litteratur.....	14
Tekniska och administrativa uppgifter	14
BILAGOR	15
Bilaga 1. Schakttabell.....	15
Bilaga 2. Objekttabell	15

Figur 1. Undersökningsplatsens läge, markerat med en röd ring. Utdrag ur digitala Gröna kartan för Västmanlands län. Skala 1:50 000.

Sammanfattning

Under ett par dagar i maj och juni 2013 utförde Stiftelsen Kulturmiljövård en arkeologisk antikvarisk kontroll i form av schaktövervakning inom den industrihistoriska lämningen Irsta 380:1. Undersökningen föranleddes av Västerås stads sanering av förorenad jord inom lämningen. Undersökningsplatsen ligger i Lerdalen, Gäddeholm och klassificeras enligt Riksantikvarieämbetets fornminnesregister (FMIS) som Tegelindustri.

En drygt 10 m lång husgrund och en del av en tegelvägg var de enda synliga lämningarna inom undersökningsytan. Dessa lämningar var föremål för övervakning. Vid schaktning påträffades ytterligare husgrundsrester och golv från samma byggnad.

Inledning

Stiftelsen Kulturmiljövård (KM) utförde en arkeologisk antikvarisk kontroll vid sanering av förorenad jord på den industrihistoriska lämningen Irsta 380:1 i Lerdalen, söder om Gäddeholm, Irsta socken. Länsstyrelsen fattade beslut om ovan nämnda kontroll den 15 mars 2013 med stöd av 2 kap 12 och 13 §§ lagen (1988:950) om kulturminnen m.m. Det kompletterande beslutet om utökad övervakning togs muntligt 23 maj 2013.

Övervakningen gjordes av arkeolog Christian Gatti.

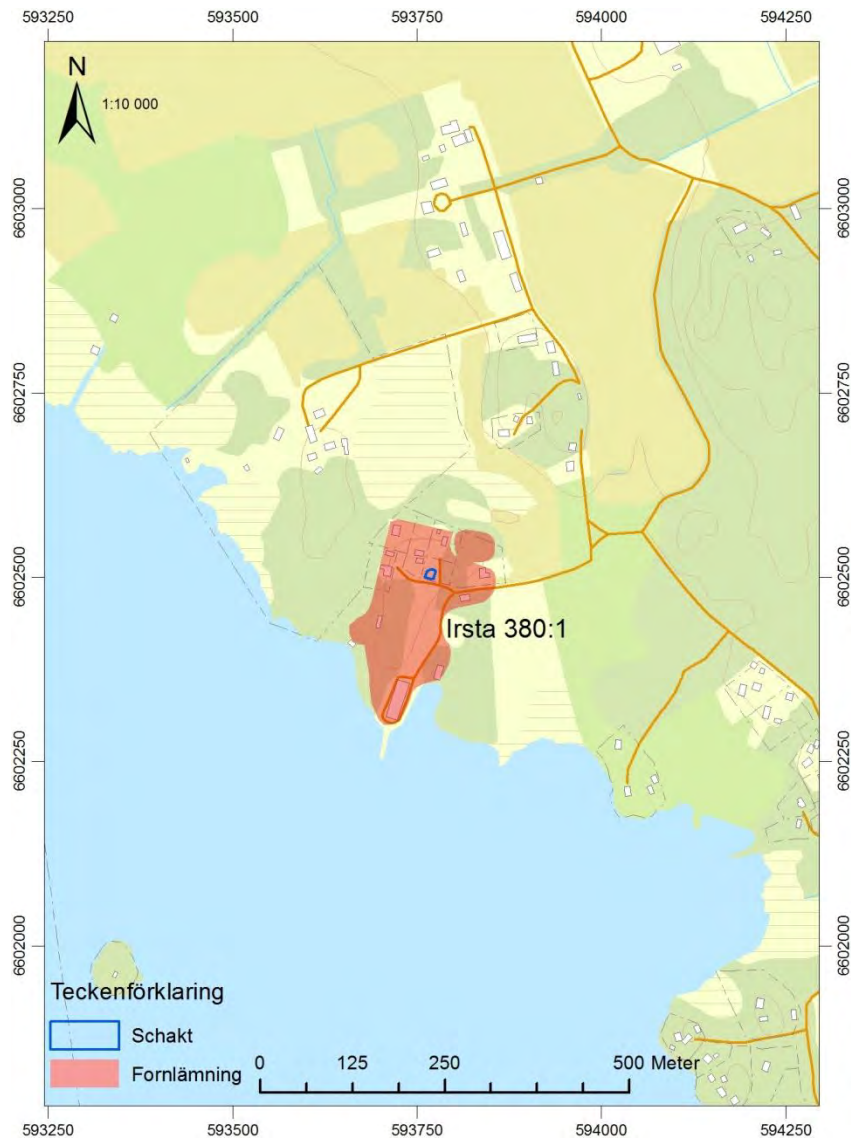
Topografi och fornlämningsmiljö

Undersökningsytan är belägen inom den norra delen inom den industrihistoriska lämningen Irsta 380:1, söder om Gäddeholms herrgård och bytomt (Irsta 174:1 och 466). Området som var föremål för den arkeologiska insatsen utgörs idag av privat tomtmark, beväxt med främst stråväxter samt ett tiotal unga björkar. Marken sluttar i nord-sydlig riktning och mot söder avgränsas platsen av en grusväg som löper i väst-östlig riktning. På den privata tomten, parallellt med vägen, löper en 10,7 m lång och 0,35 m hög granitmur. Den var delvis överväxt med gräs så att bredden inte gick att mäta. Elva meter norr om murens västra del fanns rester av en ca 1,5×2 m stor och ca 0,5 m hög tegelmurad vägg. Väggen och granitmuren ingår i den industrihistoriska lämningen Irsta 380:1. Muren är en del av en husgrund som fram till 1964 hörde till en verkstad som, enligt nuvarande markägare, brann ned tillsammans med flera andra byggnader samma år. Innan verkstaden togs i bruk var lämningarna en del av den dåvarande tegelindustrin, som brann ner i slutet på 1950-talet. Uppgifter om tegelindustrin i Gäddeholm finns i en akademisk skrift från Uppsala universitet (Bruno 1954). Där står att den fanns på plats före 1815, men det exakta året det uppfördes verkar vara okänt.

Irsta 380:1 finns registrerad i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister (FMIS) som Tegelindustri. Följande uppgifter daterade 1988-11-15 är hämtade från FMIS:

”Tegelbrukslämningar inom ett 270×50–160 m st område (NNÖ-SSV), bestående av ett flertal husgrunder, en välbevarad lagerlada för tegel..., en mindre torklada, arbetarbostäder, garage, rester av hamnen samt en banvall. Bruket hade sin storhetstid på 1800-talet och brann ned 1957. Ett tegelbruk vid Gäddeholm nämns redan år 1754.”

Arkeologiska undersökningar har visat att det finns äldre bebyggelse i omgivningarna, bestående av fornåkrar, bytomter samt förhistoriska boplatser (Anttila 2003).

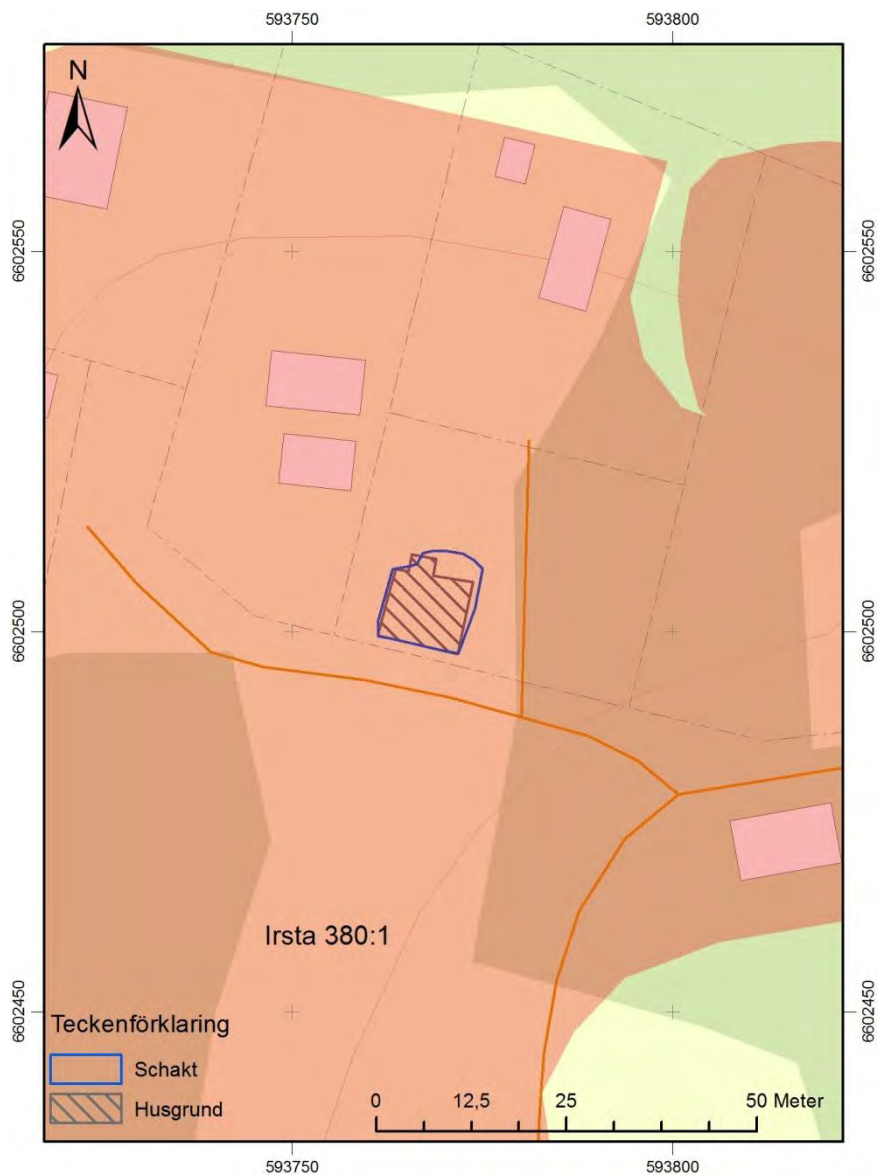
Figur 2. Utsnitt ur digitala fastighetskartan. Fornlämning är markerad med rött och undersökningsområdet med en blå polygon. Skala 1:10 000.

Målsättning och metod

Med anledning av sanering av jord genomförde teknikkonsultföretaget WSP Enviromental, ett flertal provgrävningar för att mäta gifthalterna inom den berörda tomten. Därefter skulle de förorenade massorna grävas bort och ny jord skulle påföras. Syftet med den antikvariska kontrollen var att övervaka schaktningen och skydda lämningen från skada samt att dokumentera lämningen innan den åter täcktes över med jord. Länsstyrelsen bedömde att utifrån arbetsföretaget och lämningens kunskapspotential var en låg ambitionsnivå tillräcklig vad gällde åtgärder. Schaktningen berörde det översta jordlagret vilket medförde att lämningen inte kunde dokumenteras i sin helhet.

Genomförande

Vegetationsskikt med översta jordlagret togs bort med hjälp av grävmaskin till en giftfri/ofarlig nivå, ned till maximalt 0,5 m djup. Detta gjordes i samråd med ansvarig ingenjör, Johan Eldin som fastställde gifthalterna genom provtagning i anslutning till arbetet. Inledningsvis grävdes mindre schakt där prover tidigare tagits ned till 0,1–0,5 meters djup med hjälp av grävmaskin. Ingenjören konstaterade att vi inte skulle behöva gräva djupare än 0,5 m, bortsett från två ställen där borrhålsprover påvisade höga blyhalter. Där skulle det grävas ner till 1,5 m djup.

Figur 3. Utdrag ur digitala fastighetskartan med schaktet inom den industrihistoriska lämningen Irsta 380:1 markerat med blått. Skala 1:1 000.

De framkomna ytorna dokumenterades efter att jorden hade tagits bort. Schakt och anläggningar dokumenterades med GPS. Arkeologiska objekt och schakt beskrevs skriftligt och det togs fortlöpande digitala fotografier. En översiktlig planritning över schaktet och de påträffade lämningarna uppfördes i skala 1:100.

Schaktet fylldes inte igen efter saneringen och de påträffade lämningarna togs inte bort.

Avvikelse

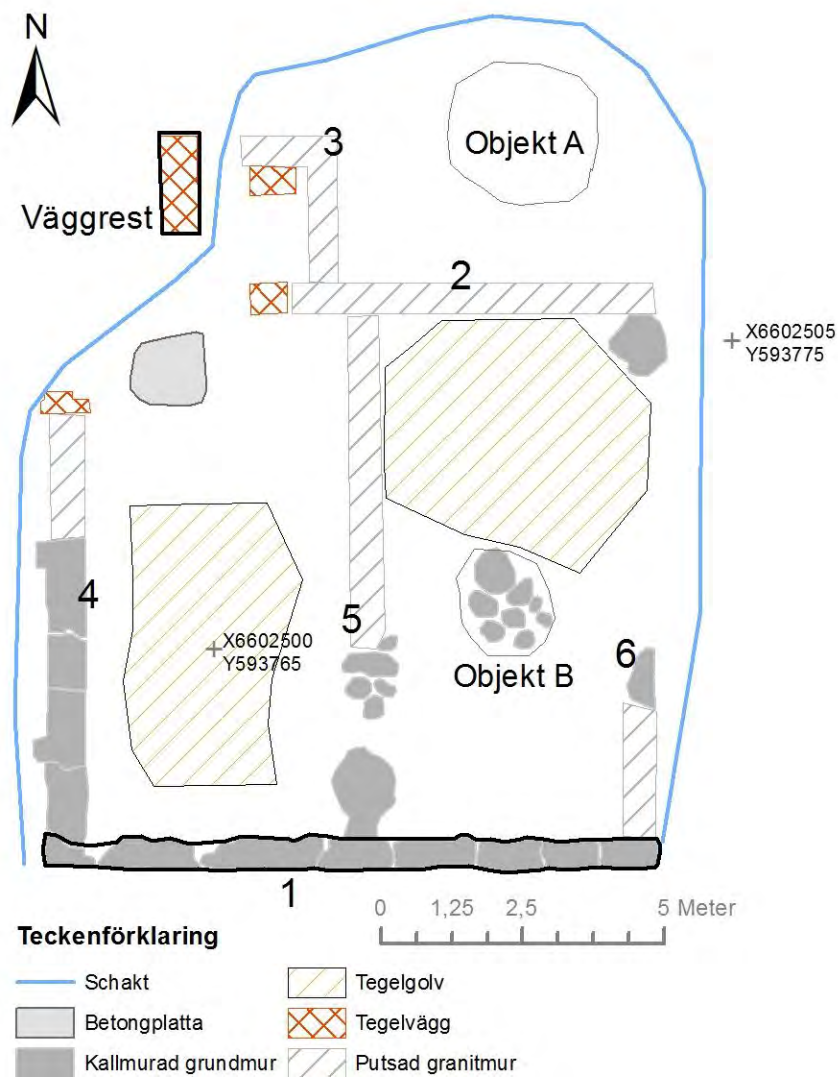
Undersökningsområdet kom att utökas från 10 m² till ca 160 m². Även schaktdjupet blev större än vad som inledningsvis planerades, uppemot 1,5 m. I samråd med ingenjören från WSP och länsstyrelsen beslutades att den arkeologiska insatsen skulle utökas med den tid som behövdes för bortschaktning av de förorenade jordmassorna.

Undersökningsresultat

Ett ca 160 m² stort sammanhängande schakt grävdes med hjälp av grävmaskin under två dagar. Den 23 maj schaktades ca 40 m² och den 3 juni schaktades ca 120 m². Schaktet var ca 0,5 m som djupast förutom på två ställen. För att få bort förorenade jordmassor i den nordöstra delen av undersökningsytan fick man gräva ned till 0,8 m djup i ett 2×2 m stort område (Objekt A, se figur 4). Djupet på schaktet berodde delvis på nivåskillnaden inom tomten. Under vegetationsskiktet framkom påförda massor bestående av ljus–mellanbrun silt blandad med tegel och stenar i varierande storlek. Inom den södra delen av undersökningsytan grävdes ett 1,5×1,5 m och 1,5 m djupt schakt (Objekt B, se figur 4) för att fastställa begränsningen av de förorenade massorna.

Sammanlagt påträffades, om vi bortser från den redan kända grundmuren (nr 1), 5 nya grundmurar, 3 tegelgolv och 3 konstruktionsdetaljer. De nya murarnas längd varierade mellan ca 3 och 8 m. Fundamentet till husgrunden består av fyrkantiga kallmurade granitblock (murarna 1, 2, 4 och 6, se figur 4) och delas i två lika stora delar av en mur som löper i nord–sydlig riktning (mur nr 5, se figur 4). Denna typ av mur används som stöd för väggar. Husgrunden grävdes inte fram i sin helhet, men yttermättet uppskattas vara 10,7×10,3 m, med tillägg för en utbyggnad i den nordvästra delen. Fjorton granitblock kunde identifieras längs murarna 1, 4 och 6. Längden på blocken varierade mellan 1–4 meter och hade en bredd på ca 0,5 m. Deras höjd kunde inte fastställas då de inte grävdes fram. Vissa delar av grundmuren hade puts ovanpå så att skarvar inte kunde ses, en del av muren fortsatte under schaktkanten och på den östra murdelen påträffades ett flertal grundstenar som inte låg i ursprungligt läge. De var i ungefär samma storlek som övriga grundstenar (höjden var ca 0,80–0,85 m). Dessa stenar skulle enligt markägaren ha rubbats vid markarbete året innan. Under saneringsarbetet flyttades stenarna för att komma åt den gifthaltiga jorden.

Innanför husgrunden på ca 0,4–0,5 meters djup påträffades 2 golv. Golven utgjordes till stora delar av tegelstenar och skiljdes åt av mittenmuren (nr 5). Både golv och mur låg på samma nivå. Ett lager puts kunde skönjas över vissa delar av golvet som inte grävdes fram i sin helhet. På den västra sidan av byggnaden grävdes fram drygt 12,5 m² golv och på den östra sidan ca 10 m². Ur golvet stack det fram ett flertal stålfästen för förankring av maskiner och en kopparledning för strömtillförsel påträffades också. Under tegelgolvet framkom stora stenar som sannolikt utgjorde ett kapillärskydd, d.v.s. dränering. En 1,2×0,8 m och 0,4 m hög betongplatta påträffades norr om det östra golvet. Den grävdes inte ut helt men det rör sig om någon slags konstruktion. De tre påträffade konstruktionsdetaljerna utgjordes av murade tegelstenar i flera rader (0,5×0,7–1 m). Troligen rör det sig om väggrester.

Figur 4. Den framschaktade husgrunden i plan. Grundmurarna är numrerade från 1–6. De med svart färg markerade anläggningarna (mur 1 och "väggrest" utanför schaktet) var de enda kända lämningarna innan schaktning. Skala 1:200.

De norra grundmurarna (2 och 3) var förhöjda 0,4 m i förhållande till den övriga grundmuren. Murarna var gjorda av granit, men till skillnad från de övriga murarna var den som gick i öst–västlig riktning helt putsad. Endast på ett fåtal ställen hade putsen ramlat av och blottat den gråa graniten.

De fynd som påträffades bestod av recent material som kan knytas till den numera försvunna verkstaden. Fynden utgjordes mestadels av hela och trasiga tegelstenar samt metallföremål såsom spik, armeringsdetaljer, glas, gummi och kablar.

Figur 5. Grop med de först framgrävda murarna (nr 2 och 3, se figur 4). Foto från väster av Christian Gatti.

Figur 6. Grop med del av tegelgolv, centralt i bild, söder om mur nr 2. Foto från nordväst av Christian Gatti.

Figur 7. De framgrävda murarna nr 2 och 3. Putsen gör att de ser ut som gjutna betongmurar, men små skador i putsen avslöjade den underliggande gråa graniten. Foto från sydväst av Christian Gatti.

Figur 8. Mur nr 4. Mannen på bilden står på mur nr 2. Höjdskillnaden mellan murarna är ca 0,4 m. Foto från söder av Christian Gatti.

Tolkning och utvärdering

Enligt undersökningsplanen var målsättningen med den antikvariska kontrollen att skydda lämningen från skada samt dokumentera anläggningar och kulturlager. Undersökningen har visat att det finns lämningar av byggnadskonstruktioner strax under vegetationsskiktet. Dessa lämningar utgjordes av murar, golv och andra konstruktionsdetaljer och härrör troligtvis från 1900-tal, men kan ha sina rötter i 1800-talet. Lämningarna kan sättas i samband med den tidigare kända tegelindustrin som fanns på platsen. Efter nedläggningen av tegelindustrin har en eller flera byggnader återanvänts, i det här fallet, som verkstad.

Figur 9. Den framschaktade busgrunden från sydväst. Den förhöjda grundmuren syns till vänster om dumphögen. Foto från sydväst av Christian Gatti.

Figur 10. Grundmurstenar som troligtvis tillhörde den östra muren. Dessa stenar låg inte på sin ursprungliga plats och ska ha flyttats 2012. Foto från nordost av Christian Gatti.

Referenser

Kart- och arkivmaterial

Digitala fastighetskartan för Västmanlands län.
Digitala gröna kartan.
<http://www.fmis.raa.se/cocoon/fornsok/search.html>

Otryckta källor

FMIS, det digitala fornminnesregistret, Riksantikvarieämbetet.

Litteratur

Anttila, K. 2003. Gäddeholmsområdet. Arkeologisk utredning delområde, etapp 1. Raä 60, 61, 62, 65, 66, 67 m.fl. Gäddeholm 2:1 och Limsta 1:1, 2:1, 3:1, 4:1, 5:1, 6:1. Irsta socken, Västerås kommun, Västmanland. Västmanlands läns museum. Kulturmiljöavdelningen rapport A. 2003:A60.

Bruno, W. 1954. Tegelinindustrien i Mälardalen 1815-1950. Med särskild hänsyn till Stockholm som marknad. Nr 28. Geographica. Skrifter från Uppsala universitetens Geografiska institution.

Tekniska och administrativa uppgifter

<i>KM projekt nr:</i>	KM13004
<i>Länsstyrelsen dnr, beslutsdatum:</i>	431-5408-12, 2013-03-15
<i>Undersökningsperiod:</i>	23 maj, 3–4 juni
<i>Exploateringsyta:</i>	Ca 160 m ²
<i>Personal:</i>	Christian Gatti
<i>Belägenhet:</i>	Gäddeholm 2:24, Irsta socken, Västerås kommun, Västmanland
<i>Ekonomisk karta:</i>	11G0j NÖ
<i>Koordinatsystem:</i>	SWEREF 99 TM
<i>Koordinater:</i>	X6602499, Y593761
<i>Höjdsystem:</i>	Ingen höjdmätning är gjord
<i>Inmätningmetod:</i>	GPS
<i>Dokumentationshandlingar:</i>	Förvaras hos VML (15 digitala foton, 1 planritning)
<i>Fynd:</i>	Inga fynd påträffades

BILAGOR

Bilaga 1. Schakttabell

Schakt	Marksdrag och topografiskt läge	Längd, m	Djup, m	Area, m ²	Anmärkning	Anläggningar	Fynd	Underlag
1	Tomtmark, sluttande i N-S-riktning	Ca 15×11	Ca 0,5	160	Plats för nedbrunnen verkstad. Ett tegelgolv som täckte stora delar av ytan påträffades på ca 0,4–0,5 m djup. På två olika ställen grävdes det ned till 0,8 respektive 1,5 m djup. I övrigt förelåg inget behov av att gå djupare enligt ansvarig ingenjör.	Husgrund	–	Ej grävt i botten

Bilaga 2. Objekttabell

Objektnr	Typ	Längd, m	Bredd, m	Anmärkning
1	Grundmur	10,7	ca 0,5	Muren var känd sedan tidigare och delvis synlig innan arbetet med saneringen påbörjades. Höjden ej fastställd då den inte grävdes i sin helhet. Bestod av 8 huggna gråa granitblock.
2	Grundmur	6,4	ca 0,5	Putsad mur. Skador i putsen avslöjade underliggande grå granit. Murens (och även mur 3) övre del var belägen 0,4 m högre än övriga murars dito.
3	Grundmur	4,35	ca 0,5	Putsad, vinklad i 45°. Murens övre del 0,4 m högre än övriga murar (jfr mur 2).
4	Grundmur	8,1	ca 0,5	Utgjordes av 5 huggna gråa granitblock med en sammanlagd längd av 5,8 m. Resterande 2,3 m var putsad granit. I den norra änden påträffades en väggrest bestående av murade tegelstenar.
5	Grundmur	5	ca 0,5	Muren ej framgrävd i sin helhet. Utgjordes i den södra delen av ett större granitblock och ett flertal stenar, sedan övergick den i putsad granit. Muren fungerar som väggstöd och delar av byggnaden i två delar.
6	Grundmur	3,7	ca 0,5	Muren är delvis förstörd sedan tidigare. Grundstenarna påträffades i oordning under vegetationsskiktet.